

[0284] OUDFRIES *RIGIA* EN NIEUWFRIES *RIIGJE*, *RIG(G)ELJE*  
EN *RICHELJE*

Het werkwoord *rigia* komt in het Oudfries vrij zelden voor; alleen in late Westerlauwerse bronnen is het tot dusver aangetroffen. Met het doel, de betekenis vast te stellen, orden ik de plaatsen, waar ik het gevonden heb, naar hun context.

1 [Sipma, Oork. I. 428 (1497)]: olderman, kastelein, schepenen en raad van

Leeuwarden verklaren, „hoe dath wy habbet *ryghet ende heerget* Hans Jettie zin foer al sodenige secken ende deden, deer hy deen ende misdeen hath [in Tietjerksteradeel] ... deer Hans forscr. forflechtich om word". Voortaan mag Hans weer veilig onder de Leeuwarders verkeren; de stad zal hem vrijwaren voor acties, die in het gerecht van Tietjerksteradeel nog wegens de afgedane zaak tegen hem ingesteld mochten worden.

2 [Recesboek Sneek, ed. Oosterhout, nr. 5226 (1516)]: „Anno etc. xvj opden xxvij<sup>le</sup> februarij hat Thijs Harmties van alle secken, hija sij fiochtlijck ofte van contumacien etc., *riget ende dae Reed voldien*.”

3 [Sipma, Oork. II.202 (1504), alin. h]: de „tolle grietman" (dijkgraaf) van Pingjum trekt met zijn heemraden en met de „ghemene meent" uit „to secken . . dij wrheryghe", en wel op Pontiaansdag (14 januari) of op een andere dag, „dier dij tolle gretman dan leijt dier dwrighe ende wrherighe *to rijghen*.” <sup>1)</sup>

4 [Recesboek Sneek, nr. 40 (1491)]: volgens Leeuwarden „brandschat ende ontseyt [Wyba Jarichs zin] dae landzeten by dae brand *mey hem toe rygien*.”

5 [Sipma, Oork. II.157 (1488)] : volmachten van „Westerland", aangesteld om „to tracterien ende in herghenisse to nemmen dae borghers in Leowerd, deer in wse forbond britzen ofte saend ende wrherigh halden waerden", verklaren, „hoe dat Wyts Peter Muts voir een summa guedes, deer hyo ws ful ende al wal hat bitallit, hat *to jenst ws ryghet*, also dat wy fan wse forbondis weyna fors. haldit ende hoedit Wyts fors. herigh to wessen, ende nemmits meyn in bischirminghe wsis forbondis . . .”.

6 [Leeuwarden, Gemeentearchief inv. Singels 137 1501)]: Peter Kammingha, grietman van Tietjerksteradeel en Leeuwarderadeel, schrijft aan de deken Mr. Ghowert, dat volgens berichten, die hem hebben bereikt, de pastoor van Oudkerk de „meent" heeft aangeklaagd, omdat ze hem op Allerheiligen geen „offer" hebben betaald, „ende y hyarem deer om habbet op screuen om *to jenst joe to righien* sonder dat hya verwonnen sint, oftzet to offerien schieldich off onschieldich sint.” <sup>2)</sup>

Uit deze plaatsen kunnen we trachten, de betekenis van *rigia* af te leiden.

1) *Rijghen* zal wel geëmendeerd moeten worden tot *rijghien*; de overlevering van het stuk is slecht.

2) *Rigia* schijnt nog op een zevende plaats voor te komen: Sipma, Oork. II.2, punt 4: „Thi fiarda punt hwa so tha dekene wrogith, werth riochtlycke thanne, scel tha dekene iowa ney tha breve sine riochta ban and iowe hi thanne tha ban, elkers enge riochtre, and *righede* fan ene riochtere the absolutio so urberdre witha gretman thria twentich punt and men-ethich, and so scellet hetha gretman tha dekene sine ban ut driwa allike wol." De tekst is corrupt, maar wordt bij andere interpunctie al veel duidelijker. Ik zou deze passage als volgt willen lezen: „Thi fiarda punt: Hwa so [fan] tha dekene wrogith werth riochtlycke, thanne scel tha dekene iowa ney tha breve sine riochta ban. And iowe hi thanne tha ban elkers enge riochtre and [c]righede fan ene riochtere th[a] absolutio, so urberdre witha gretman thria twentich punt, and menethich, and so scellet [b]etha gretman tha dekene sine ban ut driwa allike wol." Aan emendatie van *righede* tot *crighede* denkt reeds De Haan Hettema, Idioticon Frisicum, s.v. *riga*, en ik ben geneigd hem te volgen. Wil men *righede* houden en afleiden van *rigia*, dan moet voor deze plaats een betekenis worden aangenomen, die sterk afwijkt van die op de andere plaatsen. Daar betekent het, gelijk onder in de tekst zal blijken, „weer in de vrede opnemen" ; „weer in de vrede komen", wellicht ook: „de opgelegde boete of schatting betalen". *Rigia* wordt daar geconstrueerd met de preposities *mei* en *tojenst*; een constructie met *fan* lijkt niet aannemelijk.

In de gevallen 1, 2, 3 en 5 gaat het over lieden, die “urherich” (contumax) zijn en weer in de vrede komen <sup>1)</sup>). Geval 4 sluit daar nauw bij aan: Wyba Jarichs heeft de pachters “ontseyt” (vete aangezegd) en eist, dat zij weer vrede met hem sluiten door het betalen van een brandschatting; bij gebreke daarvan zal hij hun boerderijen in de as leggen. In zover verduidelijkt dit geval de andere nog, dat hier wel zeer zwaar de nadruk valt op de voorwaarde voor het terugwinnen van de vrede: de betaling van een door de andere partij vastgesteld bedrag. In geval 6 kan van eigenlijke vredeloosheid geen sprake zijn: een geestelijke rechter kan slechts kerkrechtelijke aequivalenten van de vredelooslegging, excommunicatie en interdict, hanteren. Het is zeker niet uitgesloten, dat Mr. Ghowert een van deze straffen opgelegd heeft <sup>2)</sup>), maar wij kunnen de mogelijkheid niet uitsluiten, dat de betekenis van *rigia* hier is afgezwakt tot „de opgelegde boete betalen (op straffe van excommunicatie of interdict)”.

*Rigia* doet in geval 1 het gerecht; het gerecht *riget* de contumax, neemt hem weer in de vrede omdat hij de vredeloosheid heeft afgekocht, de opgelegde boete heeft betaald. Maar *rigia* doet ook de contumax, hij treedt weer in de vrede door de vredeloosheid af te kopen, de opgelegde boete te betalen. *Hij riget mei* of *riget to jenst*, komt tot vrede met, houdt op te zijn contumax ten opzichte van, betaalt de opgelegde boete of brandschatting aan het gerecht, aan de vete voerende hoofdeling.

Onze volgende taak is, voor deze uit de context afgeleide betekenis van *rigia* aanknopingspunten te zoeken in het Nieuwfries en in de talen van aangrenzende gebieden. Formeel correspondeert Oudfries *rigia* met Nieuwfries *riigje* „rijen vormen; in rijen steken (van baggerspecie voor turf)” <sup>3)</sup>. *Riigje* is afgeleid van *rige* „reeks (rij, serie)” <sup>4)</sup>; een Oudfries *\*riga* of *\*rige*, waarop Nieuwfr. *rige* terug zou moeten gaan, is bij mijn weten niet overgeleverd. Formeel is de aansluiting dus gemakkelijk te vinden, semantisch echter past deze verbinding op het eerste gezicht slecht. Ook Sagelterfries *rigje* „auf der Reihe setzen oder gehen” <sup>5)</sup> helpt ons niet veel verder; we zullen in aangrenzende taalgebieden moeten zoeken.

Schiller en Lübben geven voor het Middelnederduits onder *ringen* <sup>6)</sup> naast de eerste betekenis „reihen, aufreihen, aufziehen; von Kleidern: besetzen (mit Band, Perlen etc.)” ook een tweede: „ordnen, in Reihe bringen, passen”, waarvoor ze een citaat geven uit Nieserts Beiträge zu einem Münsterischen Urkundenbuche <sup>7)</sup>: „... und eynen jderen der mathen tholden, wo sick nha erer gestalt, reddten, und aller billicheit *rygen* vnd bethemen will.” Hierbij sluit

1) In geval 2 is behalve van contumacie ook sprake van *fiochtlijck*. Naast *rigia* staat daar echter ook het voldoen van de raad. Dit geval laat onzekerheid t.a.v. de betekenis van *rigia*.

2) Excommunicatie en interdict werden in de Middeleeuwen gebruikt om de betaling zelfs van gewone schuldvorderingen af te dwingen. Zie W. Nolet en P.C. Boeren, Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen, Amsterdam 1951, 145-146.

3) Frysk wurdboek, Frysk-Nederlânsk [door H.S. Buwalda, G. Meerburg en Y. Poortinga]. Bolswert 1956, 390.

4) O.w. 390 en W. Dijkstra, Friesch woordenboek, Leeuwarden 1900-1911, III.22.

5) P. Kramer, Seelter woudebouk, Ljouwert 1961, 176.

6) K. Schiller u. A. Lübben, Mittelniederdeutsches Wörterbuch III, Bremen 1877, 480.

7) J. Niesert, Beiträge zu einem Münsterischen Urkundenbuche aus vaterländischen Archiven gesammelt, I, 1, Münster 1823, 112, oorkonde van 1525.

aan, wat Ten Doornkaat Koolman opgeeft voor het Oostfriesse Nederduits, s.v. *rigen* 1): „reihen, eine Reihe machen oder bilden, in einer Reihe aufstellen, in ordnung bringen, fertig machen, einrichten etc." (cursivering van mij), met o.a. als voorbeelden: „wi willen dat wol bold mit 'n ander *rigen* un in richtigheid brengen; - hê kan 't gôd *rigen* (es gut einrichten und recht oder passend machen, es gut stellen etc.)".

Uitgaande van de Oostfriesse (Nederduitse) en Middelnederduitse betekenis-schakeringen kunnen we bij wijze van hypothese een betekenisomschrijving van *rigia* geven, en daar de uit de context afgeleide betekenis invoegen. *Rigia* zou dan betekend moeten hebben:

1. op een rij zetten, op een rij (gaan) staan;
2. regelen, in orde brengen, klaarmaken  
*speciaal (rechtstaal)*: weer in de vrede (in de rechtsorde) opnemen (omdat de vredeloosheid afgekocht, de boete betaald is),  
 weer in de vrede komen (door het afkopen van de vredeloosheid, het betalen van de opgelegde boete) - wellicht ook  
 de opgelegde boete of schatting betalen.

Zonder de steun van verder bewijs is dit bouwsel natuurlijk al te zwak: ik heb zonder meer een Oudfriesse (uit de context gevonden) betekenis geënt op betekenissen in het Oostfriesse Nederduits en het Middelnederduits; Nieuwfries *riigje* „rijen vormen, in rijen steken" staat toch wel erg ver van Oudfries *rigia*, dat „weer in de vrede nemen, weer in de vrede komen, boete betalen" zou moeten betekenen. Enkele nadere overwegingen kunnen echter, naar het mij voorkomt, het verband versterken en onze constructie stevigheid geven.

De overlevering van het Oudfries is zeer eenzijdig: wij kennen nagenoeg alleen de rechtstaal. Het behoeft daarom niet te verwonderen, dat van *rigia* alleen een specifiek juridische betekenis-schakering in de bronnen vertegenwoordigd is. Ten aanzien van de andere, meer algemene betekenis-schakeringen mogen we niet het argumentum ex silentio hanteren en zeggen, dat ze in het Oudfries niet bestonden.

Maar ook het enge betekenisveld van Nieuwfries *riigje* behoeft verklaring: het correspondeert niet met Oostfries en Middelnederduits *rigen*; voor „regelen, in orde brengen, klaarmaken" heeft het Nieuwfries niet het werkwoord *riigje*, maar *rigelje*, *riggelje* en *richelje*. *Rigelje* is: „rijen, in, op een rij, rijen zetten; één of meer rijen (gaan) vormen"; daarnaast kunnen echter *riggelje* en *rigelje* ook betekenen: „klaren, regelen, in orde brengen". Deze laatste betekenis kan ook *richelje* hebben, maar *immen richelje* is „iemand de les lezen, op zijn nummer zetten", *richelje kinne* is „aankunnen, kunnen weerstaan" <sup>2</sup>). De laatstgenoemde betekenis sluit goed aan bij die van Oostfries Nederduits „hê kant 't gôd *rigen*". *Rigelje*, *riggelje* en *richelje* hebben dus samen tamelijk wel het betekenisveld, dat we voor Oudfries *rigia* postuleerden op grond van enerzijds de betekenissen van Oostfries en Middelnederduits *rigen* en anderzijds de speciaal-juridische

1) J. ten Doornkaat Koolman, Wörterbuch der Ostfriesischen Sprache, III, Norden 1884, 38.

2) Frysk Wurdboek 389, 390; W. Dijkstra, a.w., 18, 22.

betekenis van Oudfries *rigia*, die we uit de overgeleverde teksten afleidden. Hoe echter komen we van *rigia*, *riigje* naar *rigelje*, *riggelje* en *richelje*?

Men kan *riigje* beschouwen als denominatief bij *rige*; *rigelje* zou een denominatief kunnen zijn bij *rigel(e)*, maar zeker is dat niet, en het behoeft ook niet de gehele waarheid te zijn: mogelijk lijkt daarnaast, dat *rigelje* een (pseudo-) frequentatiefvorm is naast *riigje* <sup>1)</sup>. *Richelje* laat zich semantisch nauwelijks in verbinding brengen met *richel* „richel; uitspringende rand achter koestanden“, eerder - ook hier moeten we wellicht zeggen: in meerdere mate - lijkt het, evenals *riggelje*, een nevenvorm te zijn van *rigelje*. Leerzaam is nu een vergelijking met het Nederlands. Naast Fries *rige* staat Mnl. *rege* (nevenvorm *regge!*), *rige*. Naast Fries *rigelje* kan men zetten Mnl. *regel*, *rigel*, met als nevenvormen *reggel*, *reggele*. Bij Fries *rigelje* past Mnl. *regelen*, *rigelen*, bij Fries *riggelje* Nieuwned. *reggelen*. Opmerking verdienen voorts - al zou ik het niet wagen, er conclusies uit te trekken - de onmiskenbare neiging van vele Nederlanders om in plaats van *richel*: *riggel* te schrijven <sup>2)</sup>, en het blijkbaar zeldzame Mnl. *richelen* „het kohier der belastbare opbrengst herzien, iemands vermogen opnieuw schatten in verband met een herziening van het belastingkohier“. Dit laatste woord verklaren Verwijs en Verdam <sup>3)</sup> - verband leggend met *richel* „liniaal“ - „als met een liniaal afmeten, bepalen, begroten, taxeren“, maar ik vraag me af, of men niet eerder zou moeten denken aan „regelen, in orde brengen“ en verband zou moeten leggen met Nieuwfr. *richelje* en Ned. *regelen*, *reggelen*.

Wat nu het betekenisveld betreft van Nieuwfr. *rigelje* en van de daarmee samenhangende werkwoorden: ook hier kan een vergelijking met het Nederlands goede diensten bewijzen. De schrijver van het artikel *regel* in het WNT <sup>4)</sup> wijst er op, dat men bij dit woord in de eerste plaats moet rekenen met herhaalde, ten dele indirecte ontlending aan Lat. *regula*, met latere invloed van het Frans. Daarnaast - en dit vooral is voor ons van belang - kan men, vooral met het oog op de betekenis „reeks, rij“, die in het Nederlands en in het Fries zelfstandig blijkt voor te komen, ook denken aan invloed van of eigen vorming bij de Germ. stam \**reih-* (\**rîh-*)/\**raih-* / \**rig-* / \**reg-*, waarnaast analogisch \**rîg-*. Keren wij, van deze wetenschap voorzien, terug naar het Fries, dan kunnen we aannemen, dat Fries *rigel(e)* invloed heeft ondergaan van *rige* op dezelfde wijze als Ned. *regel* is beïnvloed door Mnl. *rege* (*regge*), *rige*. Het is dus wel aannemelijk, dat Fries *rigelje*, *riggelje*, *richelje* een deel van het betekenisveld van Oudfries *rigia* heeft overgenomen en het oude woord uit een deel van zijn betekenisveld heeft teruggedrongen. De korte vocaal van *riggelje* en *richelje*, die, naar wij gezien hebben, een parallel heeft in de Nederlandse vorm *reggelen* (en wellicht ook in Ned. *richelen*), wettigt de veronderstelling, dat het Oudfries naast \**riga*

1) Voor de formatie van de werkwoorden op *-elje* zij verwezen naar de behandeling van de werkwoorden op *-elen* in het Nederlands bij M. Schönfeld, Historische grammatica van het Nederlands, 5e dr., Zutphen 1954, § 156. In *rigelje* zit, zover ik zien kan, geen frequentatief aspect in vergelijking met *riigje*, maar dat aspect ontbreekt ook bij verscheidene van de werkwoorden op *-elen*, die Schönfeld opsomt.

2) WNT XIII. 24.

3) Dl. VI. 1329.

4) Dl. XII<sup>3</sup>. 1257.

of *\*rige* ook de vorm *\*rigga* of *\*rigge* heeft gekend, parallel aan Mnl. *regge* <sup>1)</sup>).

Alles samengenomen heeft, naar het mij voorkomt, het bouwsel van betekenisshakeringen van Oudfries *rigia*, dat aanvankelijk zo wankel leek, toch wel enige stabiliteit gekregen.

In de loop der tijden heeft naar ik meen *rigia*, Nieuwfries *riigje*, concurrentie gekregen van *rigelje*, *riggelje* en *richelje*. Daardoor is het teruggedrongen, zodat het in het Nieuwfries nog slechts een deel van de eerste betekenis heeft behouden; het is bovendien een zeldzaam woord geworden <sup>2)</sup>. *Rigelje* is algemeen in gebruik gekomen zowel voor „op een rij zetten, op een rij (gaan) staan” als voor „regelen, in orde brengen, klaarmaken” <sup>3)</sup>. *Riggelje* heeft alleen de laatstgenoemde betekenis; die betekenis heeft ook *richelje*, maar misschien mag men in de speciale uitdrukking *immen richelje*: „iemand de les lezen, op zijn nummer zetten” nog een flauwe afglans zien van één van de speciaal-juridische betekenissen van Oudfries *rigia*: „iemand weer in de vrede opnemen (nadat hij de boete betaald heeft)”, een betekenisshakering, die zich verder ontwikkeld zou kunnen hebben in de richting van „iemand doen boeten”.

P. Gerbenzon.

1) Zou men misschien ook nog mogen aannemen, dat naast Oudfries *rigia* een vorm met korte vocaal (*\*riggia*) bestaan heeft? Verwijs en Verdam (VI. 168) brengen het werkwoord *riggen* in verband met *rugge* „rug”, maar het lijkt niet geheel onmogelijk, dat dit werkwoord, dat het doorlopen van de lijnen van de hand lijkt aan te duiden, zich aansluit bij *rigge* „rij”.

2) *Riigje* is reeds in het Middelfries zeldzaam; de enige mij bekende plaatsen zijn: Gysbert Japicx, *Wirken* 91, rig. 11: „ick sjog siin bled-print stean, Rjuecht-*rijggjende*’ yn fetsoen’, gnep, himmel ijn sijn klean”; 1747D, rig. 75 en Althuysen, Psalm 110.23. Hier staat „trog in wer trog *rygje*” in de betekenis van „aan de degen *rijgen*” - had zich toen de betekenisplitsing tussen Fries *riigje* en Fries *riuwe* „rijgen” nog niet voltrokken of moeten we aannemen, dat dit een hollandisme is?

3) De woorden *regel* en *regelje*, die het Fries wel aan het Nederlands ontleend zal hebben, zijn waarschijnlijk jong; ik heb ze niet vóór 1800 gevonden. In het Fries van de 17e en 18e eeuw komt *rigel(e)* voor zowel in de betekenis van „rij, reeks; regel schrift” als in die van „voorschrift, orde”. Lenige spreekt enkele malen van de „*rijggels* (*riegels*) vin Netjoer”; in 1746H, rig. 114 en 128 worden de voorschriften van het klassieke toneel aangeduid als *ryggels*.